

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ
Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΥΜΒΟΛΗΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΝ

Τὸ πρόβλημα, τοῦ ὁποίου ἐξαίρονται κατωτέρω τὰ κύρια σημεῖα, εἶναι ἐκ τῶν σημαντικωτέρων προβλημάτων τῆς γενέσεως τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ¹. Θὰ ἠδύνατο νὰ τεθῇ κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον: οἱ Ἕλληνες λόγιοι, οἱ καταφυγόντες εἰς τὴν Ἱταλίαν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτου αἰῶνα, συνέβαλον εἰς τὴν ἰταλικὴν Ἀναγέννησιν καὶ τὴν ἀφύπνισιν τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψεως; τίς ὑπῆρξεν ἡ ἔκτασις τῆς συμβολῆς ταύτης καὶ ποῖαι αἱ κρίμαι ἀπόψεις αὐτῆς; — Ἡ ἀναθεώρησις τοῦ μεγάλου τούτου θέματος καθίσταται ἀναγκαία, διότι καὶ παλαιότερον καὶ κατὰ τοὺς προσφάτους χρόνους ἠκούσθησαν γινῶμαι ἀντιφατικά². Ὁ γράφων θὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν πνευματικῶν ρευμάτων, καταλείπων εἰς τοὺς ἐιδικοὺς τὴν ἐρευναν τῶν προβλημάτων, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Τέχνην.

Α'

Ἡ ἀντίληψις ὅτι οἱ λόγιοι τοῦ Βυζαντίου, ἐγκαταλείποντες τὴν ἀπειλουμένην πρωτεύουσάν των καὶ ἀκολούθως τὴν δουλωθεῖσαν πατρίδα των, μετέφερον εἰς τὴν Δύσιν τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας γραμματείας, ἐδίδαξαν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἠρμήνευσαν τὴν ἑλληνικὴν Φιλοσοφίαν καὶ προεκάλεσαν

1. Ὁ γράφων εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθῇ περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο, ὁμιλῶν περὶ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν παγκοσμίων ἀποτελεσμάτων της: *Die Eroberung Konstantinopels und ihre Folgen für die Welt, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1954, σελ. 394 κέ.

2. Ποβλ. ἐκ τῶν προσφάτων δημοσιευμάτων: J. Verpeaux, *Byzance et l'Humanisme*, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, Ὀκτώβριος 1952, σελ. 25-38. Fr. Masai, *Le problème des influences byzantines sur le platonisme italien de la Renaissance*, Αὐτόθι, Ἰανουάριος 1954, σελ. 82-90.

οὕτω τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων, εἶναι πολὺ παλαιά. Τὴν συνέλαβον πρῶτοι οἱ σύγχρονοι πρὸς τὰ πράγματα συγγραφεῖς, αὐτοὶ οἱ συνεχισταὶ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως καὶ οἱ δημιουργοὶ τῆς πνευματικῆς ἀνακαινίσεως, τὴν ὁποίαν ὀνομάζομεν Ἀναγέννησιν : ὁ Φραγκίσκος Φίλελφος, ὁ Guarini, ὁ Πέτρος Crinitus, ὁ Marsilio Ficino. Τὴν διειτύλωσεν ἄριστα ὁ Φίλιππος Commynes, ὁ Γάλλος ἱστορικὸς τῶν βασιλέων Λουδοβίκου τοῦ ΙΑ' καὶ Καρόλου τοῦ Η', ζήσας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1445 καὶ 1509. Κατὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦτον, ἡ ἀποκατάστασις τῶν γραμμάτων καὶ τῆς παιδείας δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συνετελεσθῇ χωρὶς τὴν πτώσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, «διότι, λέγει, τότε ὁ Λάσκαρις, ὁ Χρυσολωρᾶς, ὁ Χαλκοκονδύλης, ὁ Βησσαρίων, ὁ Τραπεζούντιος, ὁ Ἀργυρόπουλος, ὁ Μάρουλλος, μὲ μίαν λέξιν ὅλοι οἱ σοφοὶ ἄνδρες τῆς Ἑλλάδος κατέφυγον διὰ τὴν ἀσφάλειάν των πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης, κομίζοντες ὅλους τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, χωρὶς τοὺς ὁποίους οὐδεμία πρόοδος ἦτο δυνατή»¹.

Ἐκτοτε οἱ συγγραφεῖς τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀπὸ τοῦ Hodius καὶ τοῦ Tiraboschi, ἀπὸ τοῦ Γίββωνος καὶ τοῦ Villemain, τοῦ Brunet de Presles, τοῦ Voigt καὶ τοῦ Monnier μέχρι τοῦ Ἀλεξάνδρου Vasiliev, ἐξῆραν τὴν ἑλληνικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς κλασσικῆς παιδείας καὶ τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ. Εἰς τὸ γνωστὸν ἀφήγημά του «Ὁ Λάσκαρις» ὁ Villemain περιγράφει παραστατικώτατα τὸ δράμα τῶν φυγάδων², ὁ δὲ Brunet de Presles περισσότερον παντὸς ἄλλου τονίζει τὴν σημασίαν τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς : «Πολὺ πρὸ τοῦ 1453, γράφει οὗτος, τὸ ἄστρον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, μετὰ ἐκλείψιν ὁλοκλήρων αἰώνων, διέσχισε τὰ πυκνὰ σκότη τοῦ μέσου αἵωνος καὶ ἀνέτειλεν εἰς τὴν Ἰταλίαν, διὰ νὰ μὴ δύσῃ πλέον εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην. Ὁ Πετράρχης καὶ ὁ Βοκκάκιος εἶδον εἰς τὸ ἡμίφως τοῦ ὀρίζοντος νὰ ἀναφαίνωνται αἱ πρῶται ἀκτῖνες του... Ὡς ὁ Προμηθεύς, κλέπτων τὸ πῦρ ἀπὸ τὸν οὐρανόν, οἱ διδάσκαλοι Χρυσολωρᾶς, Γαζής, Βησσαρίων ἐδημιούργησαν εἰς τὴν Βενετίαν, εἰς τὴν Ρώμην, εἰς τὴν Φλωρεντίαν ἀπέραντον καὶ ἄσβεστον ἑστίαν φωτός· καὶ ὥς οἱ δρομεῖς τῶν ἀρχαίων ἀγώνων, οἱ μαθηταὶ των, ὁ Guarini, ὁ Φίλελφος, ὁ Valla ἤναψαν ἐκεῖ τὰς δῆδας, τὰς ὁποίας μετὰ θρησκευτικοῦ δέους ἔμελλον νὰ διαβιβάσουν ἀπὸ χειρὸς εἰς χεῖρα διὰ τὴν ταχύτεραν ἐξάπλωσιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ διὰ τὴν μεγαλυτέραν εὐτυχίαν τῆς Ἀνθρωπότητος»³.

1. Παρὰ Villemain, Études d'Histoire moderne, νέα ἔκδοσις, (Παρίσι, 1878), σελ. 119.

2. Αὐτόθι, σελ. 43 κέ.

3. W. Brunet de Presles, Grèce depuis la conquête romaine jusqu'à nos jours, L'Univers, ou Histoire et Description de tous les peuples (Παρίσι, 1869), σελ. 320 (44).

Αἱ ἀντιλήψεις αὗται, μεταβιβαζόμεναι ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ἐγένοντο κτῆμα καὶ κοινοὶ τόποι τῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Δὲν ἐβράδυναν ὅμως νὰ ἐκδηλωθοῦν καὶ αἱ ἀντιδράσεις. Ἡ ἐρμηνεύει τῆς Ἀναγεννήσεως, καθολικοῦ πνευματικοῦ κινήματος, ἐπιχειρουμένη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀναβιώσεως τῶν σπουδῶν τῆς Ἀρχαιότητος, ἤρχισε νὰ φαίνεται ἀνεπαρκὴς καὶ ἀπλοϊκὴ. Ἡ πορεία τῶν λογίων τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὅποιοι μετὰ κατανύξεως διεβίβασαν εἰς τὴν Δύσιν ὅ,τι εἶχεν ἀπομείνει ἀπὸ τὸν πλοῦτον τοῦ Ἑλληνισμοῦ — πορεία τὴν ὁποίαν ἐναργέστατα παρῆσθησεν ὁ Παλαμᾶς εἰς τὸν «Δωδεκάλογον τοῦ Γύφτου» — ἔπαυσε νὰ συγκινῇ. Ἐν τῇ προσόδῳ τῆς λεπτομερεστεράς διερευνήσεως τοῦ θέματος ἀνεφύησαν ἀμφιβολίαι καὶ δισταγμοί. Ἦδη τῷ 1860, ὁ Jacob Burckhardt εἰς τὸ μνημειῶδες ἔργον του *Die Cultur der Renaissance in Italien* ἀπεμακρύνθη τῶν παραδεγμένων γνομῶν. Τὰ βαθύτερα αἷτια τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἰταλίας ἀνεζήτησεν ὁ Ἑλβετὸς συγγραφεὺς εἰς τὴν πολιτικὴν διάρθρωσιν τῆς χώρας ταύτης, εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν τυραννίδων, αἵτινες διηυκόλυναν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου. Ἀποτέλεσμα τούτου ὑπῆρξεν ἡ ὁλοσχερὴς στροφὴ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς πρὸς νέα πρότυπα βίου. Τὴν ἀναβίωσιν τῆς σπουδῆς τῆς Ἀρχαιότητος ὁ Burckhardt δέχεται ὡς δευτερεύοντα παράγοντα.

Ἀκόμῃ ριζικώτερος ἐφάνη ὁ Carl Neumann, ἐπιφανὴς ἐρευνητὴς τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων. Δι' ἀνακοινώσεώς του ἐνώπιον τῆς συνόδου τῶν Γερμανῶν ἱστορικῶν εἰς τὴν Heidelberg, τὴν 16 Ἀπριλίου 1903, ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως. Κατακλείς τῆς ἐρεῦνης ταύτης ὑπῆρξεν ὅτι πρέπει νὰ ἐλευθερωθῶμεν ἀπὸ τὴν αὐταπάτην ὅτι ὁ στείρος Βυζαντινὸς πολιτισμὸς ὑπῆρξεν ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τῆς Ἀναγεννήσεως ὅτι, τοῦναντίον, πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὰς ζωτικὰς δυνάμεις ταύτης εἰς τὴν μεσαιωνικὴν χριστιανικὴν παράδοσιν καὶ εἰς τὸν χώρον τῶν λεγομένων βαρβαρικῶν λαῶν (*Barbarenum*). Ἡ ἀναβίωσις τῆς μελέτης τῆς Ἀρχαιότητος ὑπῆρξε καὶ διὰ τὸν Neumann στοιχεῖον δευτερεῖον¹. Ἐκ τῶν ἀντιλήψεων τούτων ὁρμώμενος, ὁ Αὔγουστος Heisenberg ἀρνεῖται καὶ αὐτὴν τὴν ὑπαρξιν Βυζαντινῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον καὶ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα². Συγγραφεῖς τῶν νεωτέρων χρόνων, ὡς ὁ Ροβέρτος Byron, ἀπορρίπτουν τὴν γνώμην ὅτι οἱ Ἕλληνες φυγάδες ἀνεκαίνισαν τὰς ἑλληνικὰς σπουδὰς καὶ συνέβαλον οὕτω εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Ἀναγέννησιν³.

1. C. Neumann, *Byzantinische Kultur und Renaissancekultur*, Βερολῶν καὶ Στουτγάρτη, 1903. Βλ. ἰδίως σελ. 40-41.

2. A. Heisenberg, *Das Problem der Renaissance in Byzanz*, *Historische Zeitschrift*, τόμ. 133 (1926), σελ. 393-412.

3. R. Byron, *The Byzantine Achievement* (Λονδίνον, 1929), σελ. 303.

Β'

Εὐρισκόμεθα οὕτω πρὸ δύο ἀντιτιθεμένων θεωριῶν : ἡ μία, ἡ παλαιότερα καὶ σύμφωνος πρὸς τὴν παράδοσιν, δέχεται ὅτι ἡ ἀναγέννησις τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ εἰς τὴν Δύσιν εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἔργον τῶν Ἑλλήνων τοῦ Βυζαντίου· ἡ ἄλλη, ἀναπτυχθεῖσα ἐν τῇ προόδῳ τῆς κριτικῆς ἐρευνῆς τῶν πραγμάτων, περιορίζει εἰς τὸ ἐλάχιστον τὴν ἑλληνικὴν συμβολὴν καὶ ἀναζητεῖ ἀλλοδαφὰς ζῶντικὰς δυνάμεις τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ποῦ εὐρίσκεται ἡ ἀλήθεια ; Πῶς ἔχει ἀκριβέστερον τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς ;

Πρὶν ἢ ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος, εἶναι ἀνάγκη νὰ διευκρινήσωμεν εἰσαγωγικῶς δύο κεφαλαίωδη σημεία. Τὸ ἓν ἔχει σχέσιν πρὸς αὐτὸν τὸν ὅρον καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἡ ἔννοια τῆς Ἀναγεννήσεως, περιόδου, καθ' ἣν ὁ κόσμος προάγεται ἀποτόμως ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ ἐρέβη πρὸς τὸ φῶς τῶν νεωτέρων χρόνων, εἶναι ἔννοια συμβατική. Ὡς καὶ ἡ ἔννοια τοῦ μέσου αἰῶνος, προῆλθεν ἐκ τῆς ἀλαζονικῆς στάσεως, τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι τῆς δεκάτης πέμπτης καὶ τῆς δεκάτης ἑκτῆς ἑκατονταετηρίδος ἔλαβον ἔναντι τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἐγελιανὴ ἱστορικὴ θεώρησις τοῦ Burckhardt καὶ τῶν συνεχιστῶν του συνετέλεσεν εἰς τὴν μονιμωτέραν ἐπικράτησιν τῶν ἀντιλήψεων τούτων.

Αἱ νεώτεροι ἐρευνᾶν ἄγουν εἰς διαφορετικὰ συμπεράσματα. Ἡ ἀπότομος μετάβασις τῆς Ἀνθρωπότητος ἀπὸ τοῦ σκότους τῶν μέσων χρόνων εἰς τὸ φῶς τῆς Ἀναγεννήσεως ἀποτελεῖ εἰκόνα σφαλεράν. Ὁ Μεσαιὼν δὲν θεωρεῖται πλέον ὡς μακρὰ καὶ σκοτεινὴ ὑπόγειος σῆραγξ, ἡ ὁποία συνδέει τὴν Ἀρχαιότητα μὲ τὸν νεώτερον κόσμον. Ἡ ἀντίθεσις τῆς περὶ κόσμου θεωρίας τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων πρὸς τὴν περὶ κόσμου θεωρίαν τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως ἐλέγχεται ὑπερβολικῇ. Ὑπερβολικῇ ἐπίσης ἐλέγχεται ἡ ἀντίθεσις τῶν δύο τμημάτων τῆς Εὐρώπης, τῶν κειμένων βορείως καὶ νοτίως τῶν Ἀλπεων. Ἰδιαιτέρως ἀμφισβητεῖται ἡ θεωρία τοῦ Burckhardt, καθ' ἣν ὁ Μεσαιὼν καὶ ἡ Ἀναγέννησις, δύο ἀπολύτως διακεκριμένοι καὶ σαφῶς περιγεγραμμένοι ἐποχαί, ἀντιστοιχοῦν πρὸς δύο διαφορετικοὺς ἀνθρωπίνους τύπους, τὸν μεσαιωνικὸν καὶ τὸν νεώτερον. Ἡ περίοδος τῆς Ἀναγεννήσεως θεωρεῖται σήμερον ὡς βραδεῖα ἀνέλιξις τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας, ὑπάρχουν δὲ οἱ πιστεύοντες ὅτι, πρὸ τοῦ ἰταλικοῦ Quattrocento, ἐδημιουργήθη εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην ἡ Ἀναγέννησις τοῦ δωδεκάτου καὶ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, ἡ *Πρωτο-Ἀναγέννησις*, ὡς τελευταίως ἀπεκλήθη¹.

1. Πρβλ. Ch. H. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge Mass., 1927. J. Nordström, *Moyen Age et Renaissance. Essai*

Τὸ δεύτερον σημεῖον, τὸ ὁποῖον χορῆζει διευκρινήσεως, ἀναφέρεται εἰς τὴν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἀπομόνωσιν τῶν δύο τμημάτων τῆς Εὐρώπης, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ. Ἡ ἀπομόνωσις αὕτη παρίσταται συνήθως κατὰ τρόπον ὑπερβολικὸν καὶ ἀπόλυτον. Ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Ἰταλίας ἦτο διαρκής. Ἡ Σικελία, ἡ Ἀπουλία καὶ ἡ Καλαβρία ἦσαν χῶραι ἑλληνικαί, ὅπου ἐλαλεῖτο ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα¹. Κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα ὁ Ῥογήρος Βάκων ἔγραφεν ὅτι πολλαχοῦ τῆς Ἰταλίας ὁ κλῆρος καὶ ὁ λαὸς ἦσαν Ἕλληνες : «*nec multum esset pro tanta utilitate ire in Italiam, in qua clerus et populus sunt pure Graeci in multis locis*», γαλλικὸν δὲ χρονικὸν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς μαρτυρεῖ ὅτι καθ' ὅλην τὴν Καλαβρίαν οἱ χωρικοὶ ὠμίουν μόνον τὴν ἑλληνικὴν : «*et par toute Calabre, li paisant ne parlent se grizois non*»². Ἐκ τῆς Καλαβρίας ταύτης κατήγοντο, ὡς γνωστόν, ὁ Βαβλαάμ καὶ ὁ Λεόντιος, οἱ πρῶτοι διδάσκαλοι, οἵτινες ἐδίδαξαν τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὸν Πετράρχην καὶ τὸν Βοκκάκιον.

Ἐξ ἄλλου, ἡ λατινικὴ Ἀνατολή, ὥς καὶ αἱ λατινικαὶ παροικίαι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπετέλεσαν σημεῖον ἐπαφῆς καὶ συναντήσεως τῶν δύο κόσμων. Τὰ δάνεια καὶ αἱ ἐπιδράσεις εἰς τὴν δημωδεστέραν ποίησιν καὶ εἰς τὸ πεδῖον τῆς τέχνης ὑπῆρξαν σημαντικώταται³. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως, θὰ ἀρκεσθῶμεν νὰ ἀναφέρωμεν δύο ἐξώχως χαρακτηριστικὰ ὀνόματα : τὸν Γουλιέλμον τοῦ Moerbeke, λατίνον ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1277 καὶ 1286, καὶ τὸν Δημήτριον Κυδώνην, ἓνα τῶν μεγαλυτέρων ἀνθρωπιστῶν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Ὁ πρῶτος μετέφρασε διὰ τὸν Θωμᾶν τὸν ἐξ Ἀκουίνου ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Πρόκλου καὶ τοῦ Σιμπλικίου. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης διὰ μεταφράσεων συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ γίνουν προσιτὰ τὰ φιλοσοφήματα τοῦ Θωμᾶ τοῦ ἐξ Ἀκουίνου καὶ τοῦ Ἀνσέλμου.

historique, Παρίσιον, 1933. Eva Mathews Sanford, *The Twelfth Century Renaissance or Proto-Renaissance*, ἐν *Speculum*, τόμ. 26 (1951), σελ. 635-642. Urban T. Holmes, *The Idea of a Twelfth Century Renaissance*, Αὐτόθι, σελ. 643-651.

1. P. Charanis, *On the Question of the Hellenisation of Sicily and Southern Italy during the Middle Ages*, *The American Historical Review*, τόμ. 52 (Ὀκτώβριος, 1946), σελ. 74-86.

2. Παρὰ A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, νέα ἔκδοσις (Madison, 1952), σελ. 718.

3. Ἰδίᾳ περὶ τῶν δημῶδων μυθιστοριῶν βλ. τὴν τελευταίαν μελέτην τοῦ Μ. Μαυοῦσσα, *Les romans byzantins de chevalerie et l'état présent des études les concernant*, *Revue des études byzantines*, τόμ. 10 (1952-1953), σελ. 70-83.

Καθ' ὅλου εἰπεῖν, τὸ λεγόμενον ὅτι πρώτη ἡ Ἀναγέννησις ἀπεκάλυψεν εἰς τὴν Δύσιν τὴν Ἀρχαιότητα καὶ τὸ Βυζάντιον εἶναι ἀνακριβές. Ἦδη τῷ 827, ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Β' τοῦ Τραυλοῦ ἐκόμισαν εἰς τὴν αὐλὴν τῶν Καρολιδῶν ἀντίτυπον τῶν ἔργων τοῦ Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τὰ ὅποια, μεταφρασθέντα εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σκώτου, ἤσκησαν ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης. Βραδύτερον, κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς, αἱ μεταφράσεις ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιτρέπουσιν εἰς τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς θεολόγους τῆς Δύσεως νὰ ἔλθουν εἰς ἀμεσωτέραν κοινωνίαν πρὸς τὰς πηγὰς τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας¹.

Ἦτο ἀπαραίτητον νὰ γίνουν αἱ διευκρινήσεις αὗται, διότι ἡ ὑπερβολικὴ ἀπλούστευσις τῶν προβλημάτων δημιουργεῖ πολλάκις σφαλῆρας ἐντυπώσεις. Τοῦτων τεθέντων, πιστεύομεν ὅτι οὐδεὶς ἀμερόληπτος μελετητὴς τοῦ καθολικοῦ κινήματος τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν συμβολὴν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ συμβολὴ αὕτη ὑπῆρξεν εὐρεῖα καὶ πολυσχιδῆς. Μεγάλοι διδάσκαλοι ἐδίδαξαν τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐγένοντο, ἐμμέσως ἢ ἀμέσως, ἰδρυταὶ σχολῶν καὶ ἀκαδημιῶν. Ἐμόρφωσαν οὕτω μαθητάς, συγγραφεῖς ἐμπνεομένου ἀπὸ τὰς ἀξίας καὶ τὰς ιδεώδη τῆς Ἀρχαιότητος, ὁλόκληρον πλειάδα ἑλληνιστῶν, δυναμένων νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ ἀρχαῖα κείμενα.

Ἀκόμῃ σημαντικώτερον ὑπῆρξε τὸ ἔργον, τὸ ὅποιον οἱ Ἕλληνες τῆς Διασποράς ἐπετέλεσαν διὰ τῆς συλλογῆς παλαιῶν χειρογράφων καὶ διὰ τῆς ἀντιγραφῆς καὶ ἐκδόσεως τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων. Διὰ νὰ ἐκτιμήσωμεν κατ' ἀξίαν τὸν τεράστιον τοῦτον μόχθον, ὁ ὁποῖος συνέβαλεν εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τῶν κλασικῶν σπουδῶν, ἀρκεῖ νὰ διατρέξωμεν δύο θεμελιώδη συγγράμματα : τὸ πεπαλαιωμένον, ἀλλὰ μὴ ἀντικατασταθὲν *Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* τῶν M. Vogel καὶ V. Gardthausen (Λειψία, 1909) καὶ τὴν *Bibliographie Hellénique* τοῦ Émile Legrand. Ταῦτα ἔχοντες ὑπ' ὄψιν, συμφωνοῦμεν ἀπολύτως μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ Ἀλεξάνδρου Vasiliev, ὅτι δηλαδὴ ἡ συγκέντρωσις τῶν θησαυρῶν τῆς Ἀρχαιότητος «ἐδημιούργησεν εἰς τὴν Δύσιν συνθήκας ἐξόχως εὐμενεῖς διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ αἰωνίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ» καὶ ὅτι διὰ τῆς μεταδόσεως τῶν κλασικῶν

1. Βλ. προχείρως : É m i l e B r é h i e r, *La Philosophie du Moyen âge*, (Παρίσι, 1937), σελ. 261 κέ. Περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ γενικώτερον : *Quelques aspects de l'Humanisme médiéval*, Association Guillaume Budé, Section de Montpellier, Παρίσι, 1943.

κῶν ἔργων εἰς τὴν Δύσιν «τὸ Βυζάντιον παρέσχε μεγάλην ὑπηρεσίαν διὰ τὰς μελλοντικὰς τύχας τῆς Ἀνθρωπότητος»¹.

Νομίζομεν ὅμως ὅτι ἡ ἀπλὴ αὕτη διαπίστωσις ἐμφανίζει μίαν μόνον πλευρὰν τοῦ θέματος. Πράγματι θὰ ἦτο ἄδικον νὰ ἴδωμεν τοὺς Ἑλληνας τῆς Ἀναγεννήσεως ὡς ταπεινοὺς γραμματοδιδασκάλους καὶ ὡς ἀπλοὺς συλλογεῖς καὶ μεταπράτας χειρογράφων. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὅσον καὶ ἂν ὑπῆρξε σημαντικόν, ἦτο κατώτερον καὶ τῶν ἱκανοτήτων καὶ τῆς ἀνωτέρας πνοῆς, ἡ ὁποία ἐξακαθίριζεν αὐτούς. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ συμβολὴ τῶν ὑπῆρξεν ἀπείρως σπουδαιότερα. Διὰ τῶν ἐκδόσεών των καὶ διὰ τῶν ἐργασιῶν των ἐπὶ τῶν κειμένων, οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως, συνεχίζοντες τὴν παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀπέβησαν οἱ ἰδρυταὶ τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, ὡς ἀντιλαμβανόμεθα αὐτὴν σήμερον. Ἡ παράδοσις αὕτη ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως γόνιμος εἰς τὴν Γαλλίαν. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Börje Knös, «ἡ φιλολογία τῶν μεγάλων ἐρευνητῶν, τοῦ Budé, τοῦ Scaliger, τοῦ Causabon, τοῦ Lambin, τοῦ Cujas, τοῦ Estienne, οἱ ὅποιοι ἀνέδειξαν τὴν Γαλλίαν χώραν κατ' ἐξοχὴν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, φαίνεται μᾶλλον ὡς συνέχεια τῶν σχολῶν τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας παρὰ ὡς ἀπόρροια τῶν ρευμάτων, τῶν ἐρχομένων ἐξ Ἰταλίας»². Οὕτω κρινομένη ἡ φιλολογικὴ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων ἀποκτᾷ τὸ πλήρες νόημά της καὶ οὕτω δύναται νὰ μετρηθῇ ἡ εὐρύτης καὶ ἡ σημασία τῆς ἐπιδρασεώς της.

Γ'

Οἱ νεώτεροι ἐρευνηταί, ὑποτιμῶντες τὴν σημασίαν τοῦ καθαροῦ φιλολογικοῦ τούτου ἔργου, στρέφουν κατὰ προτίμησιν τὴν προσοχὴν των πρὸς ἕν ἄλλο θέμα, τὸ ὁποῖον προεκάλεσε πολλὰς συζητήσεις : τὸ θέμα τῆς συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν διάδοσιν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τοὺς περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀσχοληθέντας ἐρευνητὰς κατὰ τὰς τελευταίας συνόδους τῆς Association Guillaume Budé, J. Verpeaux καὶ Fr. Masai, ὅτι δηλαδὴ ἔνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τῶν προκαταρκτικῶν ἐργασιῶν εἶναι σήμερον δύσκολον νὰ ἐξαντλήσωμεν τὸ ἐξόχως πολὺπλοκον τοῦτο θέμα καὶ ὅτι ἐνδείκνυται νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ «μετὰ πολλῆς συνέσεως καὶ κατὰ τὸ δυνατόν χωρὶς προκαταλήψεις καὶ πάθη»³. Παρὰ ταῦτα, νομίζομεν ὅτι εἶναι

1. A. A. Vasiliev, "Εὐθ' ἄνωτ., σελ. 722.

2. Börje Knös, Un ambassadeur de l'Hellénisme, Janus Lascaris, et la tradition gréco-byzantine dans l'Humanisme français (Upsala, 1945), σελ. 222.

3. Fr. Masai, "Εὐθ' ἄνωτ., σελ. 83.

ἀπὸ τοῦδε δυνατόν νὰ ἐξετάσωμεν ὥρισμένας ἀπόψεις τοῦ προβλήματος, ἀναμένοντες τὰς ὀριστικὰς ἐρεῦνας, αἱ ὁποῖαι θὰ καταστήσουν ἐφικτὴν τὴν καθολικὴν τοποθέτησιν αὐτοῦ.

Παρητηρήθη ἤδη ὅτι, ὁσάκις ὁμιλοῦμεν περὶ τῆς πλατωνικῆς κινήσεως κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν, παραμελοῦμεν ὑπὲρ τὸ δέον τὴν μαρτυρίαν τῶν συγχρόνων ¹. Ἡ μαρτυρία ὅμως αὕτη εἶναι ἐξόχως ἀποκαλυπτική. Στηριζόμενοι εἰς τὰς ὁμολογίας αὐτῶν τῶν πρωτεργατῶν τῆς ἀνακαινίσεως τῆς σπουδῆς τοῦ Πλάτωνος, δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἡ πλατωνικὴ κίνησις τῆς Ἰταλίας εὐρίσκεται εἰς ἄμεσον ἢ ἔμμεσον σχέσιν πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία εἰσῆχθη εἰς τὴν χώραν ταύτην ἀπὸ τῶν τελευταίων δεκάδων τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Οἱ πρῶτοι μεταφρασταὶ ἔργων τοῦ Πλάτωνος ἦσαν ὁ Palla Strozzi καὶ ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς. Μαθητὴς τοῦ τελευταίου ὑπῆρξεν ὁ Λεονάρδος Brunī (1369 – 1444), ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὸν *Φαῖδωνα*, τὸν *Γοργίαν*, τὸν *Κρίτωνα*, τὴν *Ἀπολογία* καὶ τὸν *Φαῖδρον*. Εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἰταλίας εὐρίσκοντο ὡσαύτως ὁ Pomponio Leto, ὁ Ugo Benzi, ὁ Λαυρέντιος Valla, ὁ πολὺς Marsilio Ficino, κ. ἄ. Τρεῖς ἄνθρωποι συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν διάδοσιν τῶν πλατωνικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Ἰταλίαν : ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ὁ Γεώργιος Πλήθων Γεμιστὸς καὶ ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων. Ὁ Marsilio Ficino εἰς τὸν Πρόλογον τῆς μεταφράσεως τοῦ Πλωτίνου (1492) λέγει χαρακτηριστικῶς ὅτι ὁ Κοσμάς τῶν Μεδίκων συνέλαβε τὴν ἰδέαν τῆς ἰδρύσεως Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας, ἀφοῦ ἤκουσε τὸν Πλήθωνα νὰ ὁμιλῇ περὶ τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου ².

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος ὑπῆρξεν ἀποφασιστική. Ἡ κυρία ὅμως πλευρὰ τοῦ προβλήματος εἶναι ἄλλη : ἡ ἐπίδρασις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν ὅλην πλατωνικὴν κίνησιν τῆς Ἰταλίας, ὁμολογουμένη ὑπὸ τῶν συγχρόνων καὶ διαπιστωμένη ἐξ αὐτῶν τῶν πηγῶν, ὑπῆρξεν ἐξωτερικὴ καὶ ὕλική, περιοριζομένη εἰς τὴν ἀναζητήσιν καὶ τὴν προμήθειαν τῶν κειμένων ; Καὶ εἰς τὸ πεδῖον τοῦτο οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν ἀπλοῖ μεσάζοντες ;

Θὰ ἀναγνωρίσωμεν καὶ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν τὴν συμβολὴν τῶν ταπεινῶν : τῶν ἀντιγραφῶν, τῶν διδασκάλων, τῶν γραμματικῶν. Διὰ τοῦ μόχθου τῶν ἔθεσαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τῆς Δύσεως τὸ πρῶτον ὕλικόν καὶ παρεσκευάσαν αὐτήν, ὥστε νὰ δύναται νὰ χρησιμοποιῇ αὐτό. Ρόλος ταπεινός, ἀλλὰ πολῦτιμος, πολλάκις δὲ ἀνιδιοτελής. Τὴν

1. Αὐτόθι, σελ. 82 – 83.

2. Bōrje Knōs, Gémiste Pléthon et son souvenir, Lettres d'Humanité, 1950, σελ. 153.

ἀνιδιοτέλειαν ταύτην ἄριστα ἐξέφρασεν ὁ Ἀργεῖος βιβλιογράφος Μιχαὴλ Σουλιάρδος, λέγων ὅτι ἀντιγράφει τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ἰαμβλίου, τοῦ Ἀμμωνίου, τοῦ Ψελλοῦ, «οὐ χάριν δώρων, ἀλλ' ὑπὲρ πατριδός»¹.

Τὸ ἔργον ὅμως τῶν Ἑλλήνων λογίων δὲν περιορίσθη εἰς τοῦτο μόνον. Μεταβαίνοντες εἰς τὴν Δύσιν, ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν μακροτάτην φιλοσοφικὴν παράδοσιν, τὸ δὲ κύριον γνώρισμα τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως τοῦ Βυζαντίου ἦτο ὅτι ἐστηρίζετο «εἰς τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ὅλων τῶν σχολῶν καὶ ὅλων τῶν ρευμάτων καὶ ὄχι μόνον τῆς ἀριστοτελικῆς»². Οἱ ὀρίζοντες τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως δὲν ἦσαν κατ' ἀκολουθίαν περιορισμένοι, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τῶν ἡμερῶν τῆς Ἀλώσεως ὁ Πλάτων καὶ ἡ νεοπλατωνικὴ φιλοσοφία ἐγονιμοποιοῦν τὴν βυζαντινὴν διανοήσιν. Ἀκριβῶς καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ μελέτη τοῦ Πλάτωνος εὐρίσκετο εἰς τὰ πρῶτα βήματα ἐν Ἰταλίᾳ, τὸ Βυζάντιον ἐδονεῖτο ἀπὸ τὴν ἔριν μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τῆς πλατωνικῆς καὶ τῶν ὁπαδῶν τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας³. Ὁ Θεόδωρος Uspensky ἰσχυρίζεται ὅτι καὶ αὕτη ἡ ἡσυχαστικὴ κίνησις τοῦ δεκάτου τετάτου αἰῶνος ὑποκρύπτει τὴν πάλιν τῆς ἀριστοτελιζούσης Ἐκκλησίας κατὰ τῶν πλατωνιζόντων⁴.

Δύο βυζαντινὰ ἔργα ἤσκησαν μεγίστην ροπὴν ἐπὶ τῶν τυχῶν τῆς πλατωνικῆς κινήσεως κατὰ τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην. Τὸ πρῶτον ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος τοῦ Γεμιστοῦ τῷ 1439 καὶ φέρει τὸν τίτλον *Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται*⁵. Τὸ δεύτερον εἶναι ἔργον τοῦ Ἑλληνος καρδινάλιου Βησσαρίωνος καὶ ἐπιγράφεται *Ἐλεγκοὶ τῶν κατὰ Πλάτωνος βλασφημιῶν*, εἶναι δὲ γνωστὸν ὑπὸ τὸν λατινικὸν τίτλον *In calumniatorem Platonis*, ὡς προκλήθην ἐκ τῶν κακοζήλων κατὰ τοῦ Πλάτωνος συγγραφεῶν τοῦ Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου⁶.

Τὸ ἔργον τοῦ Πλήθωνος, σημαντικὸν ὄχι τόνον «διὰ τὴν ἐσωτερικὴν του ἀξίαν, ἀλλὰ διὰ τὰς προθέσεις, αἵτινες ἐνέπνευσαν αὐτό, καὶ διὰ τὴν ζωηρὰν καὶ τραχεῖαν πολεμικὴν, τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν»⁷, ἐκυκλοφορήθη

1. M. Vogel καὶ V. Gardthausen, *Die Griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, σελ. 318 κέ.

2. A. Valdenberg, *Sur le caractère général de la Philosophie byzantine*, *Revue d'Histoire de la Philosophie*, τόμ. 3 (1929), σελ. 287.

3. Β. Τατάκη, *La Philosophie byzantine*, σελ. 281 κέ. Πρβλ. Δ. Ζακυθ. ὁ ν ο ὦ, *Le Despotat grec de Morée*, τόμ. Β' ('Αθήναι, 1953), σελ. 361 κέ.

4. Πρβλ. Α. Α. Vasiliev, *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 666.

5. Migne, *Patr. Græca*, τόμ. 160, στ. 889-932.

6. L. Mohler, *Kardinal Bessarion*, τόμ. Β': *Bessarionis In calumniatorem Platonis*, Paderborn, 1927.

7. E. Stéphanou, *Études récentes sur Pléthon*, *Échos d'Orient*, τόμ. 31 (1932), σελ. 207.

εἰς τοὺς ἰταλικοὺς κύκλους, ἰδίως εἰς τοὺς κύκλους τῆς Φλωρεντίας. Ἐτυπώθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν Βενετίαν τῷ 1540, ἐν δὲ ἔτος βραδύτερον εἰς τοὺς Παρισίους καὶ οὕτω διεδόθη εὐρύτατα.

Πολὺ εὐρύτερα ὑπῆρξεν ἡ διάδοσις τῆς πραγματείας τοῦ Βησσαρίωνος. Τὸ περιβάλλον τῶν Ἱταλῶν μελετητῶν τοῦ Πλάτωνος ὑπέδεχθη αὐτὴν μετ' ἐνθουσιασμοῦ. «Ὁ Βησσαρίων, λέγει ὁ Marsilio Ficino, ἔφερε καὶ πάλιν τὸ φῶς εἰς τὴν Ἀκαδημίαν. Ἐθεράπευσε τοὺς ὀφθαλμοὺς τοὺς ἐξησθενημένους ἢ τυφλοὺς. Ὁ χρυσὸς οὗτος δὲν εἶναι τοῦ λοιποῦ μόνον καθαρὸς καὶ λαμπρὸς» ἔγινεν εὐχρηστος καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ ἀντέχουν εἰς τὴν λάμψιν του. Ὁ Πλάτων εἶχε προείπει εἰς τὸν τύραννον Λιονύσιον ὅτι, μετὰ παρόλευσιν πολλῶν αἰώνων, τὰ μυστήρια τῆς θεολογίας θὰ διεφωτίζοντο διὰ τῆς ἐπισταμένης συζητήσεως, ὥς ὁ χρυσὸς καθαίρεται διὰ τοῦ πυρός. Οἱ αἰῶνες οὗτοι ἔχουν φθάσει, Βησσαρίων. Ἡ ψυχὴ τοῦ Πλάτωνος δύναται νὰ εὐφραίνεται καὶ ἡμεῖς πάντες, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν οἰκογένειάν του, πρέπει νὰ εἴμεθα πολλὴ εὐτυχεῖς»¹. Ἦδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1470, τὸ πρόβλημα τῶν δύο ἀρχαίων φιλοσοφημάτων φέρεται ἐνώπιον τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου καὶ οὕτω τὸ ἔργον τοῦ Βησσαρίωνος γίνεται γνωστὸν εἰς τὴν Γαλίαν².

Νομίζομεν ὅτι τὰ πράγματα εἶναι ἀναμφισβήτητα, αἱ ὁμολογίαι σαφεῖς καὶ αἱ χρονολογίαι πειστικαί. Εἶναι, βεβαίως, ἀκόμη πρόωρον νὰ σταθμίσωμεν ἐπακριβῶς τὴν ἔκτασιν τῶν ἐπιδράσεων καὶ τὸ εἶδος αὐτῶν. Θὰ ἡδυνάμεθα πάντως νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι αἱ ἐπιδράσεις αὗται, πλὴν τοῦ καθαρῶς ἐρμηνευτικοῦ μέρους, ἔτεινον πρὸς τρεῖς κατευθύνσεις : πρὸς τὴν συμφιλίωσιν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας μετὰ τοῦ δόγματος τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς τὴν ἀπόκρουσιν τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας καὶ πρὸς τὴν διοχέτευσιν τῆς σκέψεως τῆς Ἀναγεννήσεως ἐντὸς τῶν αὐστηρῶν πλαισίων τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως. Ὡς παρετήρησεν ὁ R. Charbonnel, τὸ κίνημα τῆς Ἀναγεννήσεως «παρουσιάζεται κυρίως ὡς πλουσιώτατον σύνολον ἐνοράσεων ἢ μεταφυσικῶν οἰκοδομημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα, ἄλλοτε μεμονωμένως, ἄλλοτε ὑπὸ μορφὴν περιέργου ἀμαλγάματος, ἐπανεμφανίζονται ἀναμνήσεις ἀρχαίων συστημάτων, ὅπου συγκεκριμένως ἀνευρίσκομεν τὴν παράδοσιν τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ»³. Ἡ μεγαλυτέρα ὑπηρεσία τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Διασπορᾶς ἔγκειται ἴσως εἰς τοῦτο : ὅτι κατώρθωσαν εἰς τὰς πολυπλόκους, ἀντιτιθεμένας καὶ ἀσαφεῖς ροπὰς τῆς ἰταλικῆς ταύτης κινήσεως νὰ προσδώσουν διαστάσεις πραγματικῶς φιλοσοφικὰς.

1. Παρὰ H. Vast, Le Cardinal Bessarion (Παρίσιοι, 1878), σελ. 361.

2. B ö r j e K n ö s, Gémiste Pléthon et son souvenir, "Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 164 κέ.

3. R. Charbonnel, La pensée italienne au XVIe siècle (Παρίσιοι, 1917), σελ. 631.

Δ'

Τὸ θέμα τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν Ἀναγέννησιν συνδέεται ἀμεσώτατα πρὸς τὸ πρόβλημα τῶν παραγόντων, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως μεγάλη καὶ πολὺπλευρος. Θὰ ἐδεικνύομεν ὅμως παντελῆ ἔλλειψιν ἱστορικοῦ πνεύματος, ἐὰν ἰσχυρίζομεθα ὅτι μία ὁμὰς ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ἐγκατέλειψαν τὴν ἀπειλουμένην ἢ δουλωθεῖσαν χώραν των, ὑπῆρξαν οἱ φορεῖς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀναγεννήσεως. Ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη, ἡ ἔννοια τῆς Ἀναγεννήσεως ἐδημιουργήθη ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ μέσου αἰῶνος καὶ ὁ μέσος αἰὼν παρεστάθη ὡς ἐποχὴ σκότους καὶ βαρβαρότητος. Ἀμφότεραι αἱ ἔννοιαι ὀφείλουσαν τὴν προέλευσιν εἰς τὴν ἀλαζονικὴν στάσιν, τὴν ὅποιαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ δεκάτου πέμπτου καὶ τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος ἔλαβον ἐναντὶ τῆς Ἱστορίας. Διὰ τὴν νεωτέραν ἐπιστήμην ὁ Μεσαιὼν εἶναι ἐποχὴ μεγάλη, πλουσία εἰς δυνατότητας, εἰς πραγματοποιήσεις, εἰς ἀνθρώπινα συναισθήματα καὶ ἰδεώδη. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἀναγέννησιν, αὕτη δὲν ἐμφανίζεται πλέον ὡς ἀπότομος καμπή, καταλυτικὴ παντὸς δεσμοῦ μὲ τὸ παρελθόν, μὲ τὰς ἀξίας του, μὲ τοὺς τρόπους τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ αἰσθάνεσθαι. Ἡ νέα αὕτη ἐποχὴ οἴπτει βαθύτατα τὰς ρίζας τῆς εἰς τὸ παχὺ ἔδαφος τοῦ Μεσαιῶνος. Αἱ μεγάλοι μεταμορφώσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τῆς δωδεκάτης καὶ τῆς δεκάτης τρίτης ἑκατονταετηρίδος ἐπληνέχθησαν εἰς τὸ σῶμα τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας καὶ εἰς τὴν παγκόσμιον οἰκονομίαν, ἡ πρώτη αὕτη «ἵλαρὰ ἀφύπνισις»¹, κατέληξαν εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τῶν τρόπων τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τοῦ σκέπτεσθαι, εἰς τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἀτόμου, εἰς τὴν ἀγωνιώδη καὶ ἀκόρεστον ἀναζήτησιν νέων μορφῶν καὶ νέων ἰδεωδῶν².

Κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην, τὴν κρίσιμον διὰ τὰς τύχας τῆς Ἀνθρωπότητος, ἐμφανίζονται οἱ Ἕλληνες τοῦ Βυζαντίου. Κομίζουν εἰς τὴν ὁργῶσαν Δύσιν τὴν κλασσικὴν των παράδοσιν καὶ τὴν πλουσίαν ἐμπειρίαν των εἰς τὸν χῶρον τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν. Ἡ προσφορά των παρασύρεται εἰς τὴν γενικωτέραν σύνθεσιν. Ἀλλ' εἰς τὴν γενικωτέραν ταύτην σύνθεσιν τῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν τοῦ νεωτέρου κόσμου, οἱ ἄνθρωποι τοῦ Βυζαντίου, πλην τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Πλάτωνος, προσφέρουν καὶ δύο ἄλλα θεμελιώδη στοιχεῖα : τὴν ἰδικήν των θεώρησιν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς καὶ τὸν ἰδικόν των τρόπον τοῦ αἰσθάνεσθαι. Ἡ εὐγενὴς νοσταλγία τῆς

1. H. Pirenne, *Medieval Cities. Their origins and the revival of Trade*, μετ. F. Halsey (Princeton, 1939), σελ. 79.

2. Βλ. τὸ θεμελιώδες ἔργον τοῦ J. Huizinga, *Le déclin du Moyen âge*, Παρίσι, 1948.

ἀπολεσθείσης πατρίδος ἔτρεπεν αὐτοὺς πρὸς τὴν ἀναζήτησιν μιᾶς μεγάλης πατρίδος ἰδεατῆς, τῆς ὁποίας τὰ ὅρια συνέπιπτον πρὸς τὰ ὅρια τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ των. Οὕτω, οἱ φυγάδες ἐγίνοντο ἀνὰ τὰς χώρας τῆς Δύσεως οἱ φορεῖς πατριωτικοῦ συναισθήματος καὶ οἱ πρόδρομοι τοῦ κοσμοπολιτικοῦ ἰδεώδους¹. Εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν σύνθεσιν, τὴν μίαν καὶ συγχρόνως ποικίλην², τὸ Βυζάντιον, πραγματικὴ *Πρωτο - Εὐρώπη*, προσέφερε διὰ τοῦ θανάτου τοῦ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν πάντοτε τὰ κύρια χαρακτηριστικά του καὶ τὰ ὁποῖα θὰ ἀποβοῦν τὰ κύρια χαρακτηριστικά τοῦ νεωτέρου κόσμου.

Πράγματι, τὸ Βυζάντιον διὰ τῶν παιδευτικῶν του ἀξιῶν, τῶν θεωρησέων του καὶ τῶν τρόπων τοῦ αἰσθάνεσθαι ἐδημιούργησεν ἐκ προοιμίων τὴν εὐρωπαϊκὴν σύνθεσιν³· διότι αἱ θέσεις, τὰς ὁποίας ἔλαβεν ἔναντι τῆς πίστεως, ἔναντι τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, διότι αἱ πραγματοποιήσεις του εἰς τὸ πεδῖον τοῦ κρατικοῦ ἰδεώδους, διότι ἡ στάσις του ἔναντι τῶν ἄλλων, προοιωνίζουσαν τὴν ἔλευσιν τῆς νεωτέρας Εὐρώπης. Ὁ Ἀγγλος συγγραφεὺς Ροβέρτος Byron, προσπαθῶν νὰ ἐξημερεύσῃ τὸ «Βυζαντινὸν κατόρθωμα», λέγει ὅτι τὸ μεσαιωνικὸν κράτος τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς «τριπλῆς συγχωνεύσεως» τοῦ *σταθεροῦ*, τοῦ *ὑπερβατικοῦ* καὶ τοῦ *πολιτιστικοῦ*. «Εἰς τὸν κλασικὸν ἀνθρωπισμόν, εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν σκέψιν, εἰς τὴν ἀνοχὴν καὶ τὴν κατανόησιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως προσετέθη ἡ πρακτικὴ ἀντίληψις τοῦ Ρωμαίου καὶ ἡ μυστικοπαθὴς ἐνατένισις τοῦ ὕλικοῦ κόσμου ὥς μέσου τῆς παρουσίας ἢ τῆς ὑστάτης εὐδαιμονίας, ἡ ὁποία ἐνατένισις εἶναι κοινὴ εἰς ὅλους τοὺς ἀσιατικούς λαούς... Εἰς τὴν καθ' ὅλου ὁμως σύνθεσίν των δύο στοιχεῖα ἐπικρατοῦν: τὸ χριστιανικὸν καὶ τὸ ἑλληνικόν. Χωρὶς τὸν συνδυασμόν τοῦτον — τοῦ χριστιανικοῦ, δηλαδή, καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου — ὁ παγκόσμιος πολιτισμὸς τῆς Δύσεως δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναπτυχθῇ. Καὶ τοῦτου ἀκριβῶς τοῦ συνδυασμοῦ ἡ ἔννοια, δοκιμασθεῖσα εἰς τὰ τρισάθια τοῦ ἀνθρωπίνου πόνου, ἐπέζησε κατὰ τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα»³.

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιχειρηθεῖσα ἐπισκόπησις τοῦ προβλήματος τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν Ἀναγέννησιν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ καταλήξῃ εἰς λύσεις. Νομίζομεν ὅμως ὅτι ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐτέθησαν τὰ ἐπὶ μέρους ζητήματα, δύναται νὰ ὀδηγήσῃ πρὸς λύσεις ὁρθάς. Καὶ τὸ πρόβλημα εἶναι τεραστίας σημασίας καὶ διὰ τὴν καθ' ὅλου ἐκπολιτιστικὴν σταδιοδρομίαν

1. Σκέψεις τινὰς βλ. παρὰ R. Byron, "Ἐνθ' ἄνωτ.", σελ. 304 κέ.

2. «Une et diverse», κατὰ τὸν Gonzague de Reynold, *Qu'est-ce que l'Europe? La formation de l'Europe*, τόμ. Α' (Fribourg en Suisse, 1944), σελ. 63.

3. R. Byron, "Ἐνθ' ἄνωτ.", σελ. 76.

τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ διὰ τὰς ἀπαρχὰς τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἀξιών του, αὐτῶν τῶν ἀξιών, διὰ τὰς ὁποίας ἀγωνίζεται ἡ ἐλευθέρα Ἀνθρωπότης ¹.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

1. Τὸ μελέτημα τοῦτο ἀπετέλεσε διάλεξιν, γενομένην ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν 12 Ἀπριλίου 1954. Δημοσιεύεται ἐνταῦθα μετὰ τινων προσθηκῶν καὶ τροποποιήσεων. Ἰδιαίτερον ἀντικείμενον μελέτης θὰ ᾔτο τὸ θέμα τῆς συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων ὡς φορέων τῶν πνευματικῶν ροπῶν τῆς Ἀναγεννήσεως εἰς τὰς διαφόρους χώρας τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Α. Oleroff, *De la Renaissance italienne au Kremlin. La vie mouvementée de Michel Trivolis dit Maxime le Grec, Le Flambeau*, 1952, τεῦχος πρῶτον, σελ. 37 - 45. Βλ. ἐν συναφείᾳ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, Jean - François Pic De La Mirandole le neveu, *La Nouvelle Clío*, 1952, σελ. 402 - 408.